

Бисенбаев П.
**«Таһир-Зухра» дастаны және
көркемдік дәстүр жалғастығы**

Алғашқыда ауызша таралып, кейіннен хатқа түсірілген әдеби мұраның бірі – «Таһир-Зухра». Ортаазиялық түркі дәстүрінде туған бұл дастан жөнінде байсалды зерттеу жазылатын уақыт жетті деп есептейміз. Мақала авторы «Таһир-Зухра» дастанының мағыналық бөліктерін әйгілі туындының өзбек, түрікмен, татар жұртына мәлім нұсқаларымен салыстыра отырып, романдық эпостың жанрлық сипатын, көркемдік бітімін және айырым-ерекшеліктерін анықтауды мақсат еткен. Мұнда шығарма желісіндегі оқиғалардың қазақтың «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» лиро-эпосында, араб-парсы әдебиетінің әсерімен жырланған «Ләйлі-Мәжнүн» дастанында кездесетін дәстүрлі сарындармен ұқсастығы сөз болады.

Түйін сөздер: нұсқа, мотив, дәстүр, эпос, сюжет, жанр, мұра, дастан, фольклор, бейне.

Bissenbayev P.
**Dastan «Tahir and Zuhra» and
the continuation of artistic
traditions**

One of the famous monuments of the literary heritage – «Tahir and Zuhra» first spread by word of mouth, was later passed on to the paper. But to the present day, this monument of Central Asian Turkic tradition still became the object of deep study. The author aims, matching the known part of the monument with the subjects, bytuyuschimi the Uzbek, Turkmen, Tatar peoples to disclose the nature of romantic epic genre to reveal its artistic features and differences.

Here it is necessary to talk about harmony motifs found in art system Kazakh lyric-epic poem «Kozy Korpesh and Bayan Sulu» and the Arab-Persian literary influences dastan «Layla and Mendzhnun.» However, the author does not neglect the influence of the literary and cultural relationship of the monument itself.

Key words: option, the motive, the tradition, the epic plot, genre, heritage, Dastan, folklore, image.

Бисенбаев П.
**Дастан «Тахир и Зухра»
и продолжение
художественных традиций**

Один из известных памятников литературного наследия – «Тазир и Зухра» распространялся изустно, впоследствии был переложен на бумагу. Но и до нашего времени этот памятник тюркской среднеазиатской традиции все еще не стал объектом глубокого исследования. Автор статьи ставит своей целью, сопоставив известные части этого памятника с сюжетами, бытующими у узбекского, туркменского, татарского народов, раскрыть романическую природу эпического жанра, выявить его художественные особенности и различия. Здесь нужно говорить о созвучии мотивов, встречающихся в художественной системе казахской лиро-эпической поэмы «Козы Корпеш и Баян-сулу» и об арабо-персидском литературном влиянии дастана «Лейли и Менджнун». Вместе с тем, автор не оставляет без внимания литературное влияние и культурные взаимосвязи самого памятника.

Ключевые слова: вариант, мотив, традиция, эпос, сюжет, жанр, наследие, дастан, фольклор, образ.

«ТАҺИР-ЗУХРА» ДАСТАНЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

«Таһир-Зухра» дастанында халық әдебиеті мен жазба ескерткіштердің белгі-нышандары қатар көрініс табады. Бұл шығарма Орта Азия өңіріндегі түркі халықтарының қай-қайсысына да жақсы таныс. В.В.Радлов «Таһир-Зухра» дастанының Қырым татарлары мен Сібір татарларына кең тараған нұсқаларын хатқа түсірген. Аталмыш туындының Таяу Шығысқа орныққан түркі жұртына мәлім қолжазба үлгілері де мол көрінеді. Өзбек халқының фольклорында «Таһир-Зухраның» дастандық, ертегілік нұсқалары қатар ұшырасады. Жыр сюжетіне негізделген музыкалық драма Өзбек театрларында сахналанған болса, түрікмен ағайындар осы оқиғаны өзек еткен көркем фильм түсіріпті. Өзбек ғалымдары «Таһир-Зухраның» XVI ғасырда көшірілген нұсқасы бар екенін айтады. Ол шығарманы алғашқылардың бірі болып Сағди деген ақын жырлапты. Сонымен көнеден келе жатқан бұл дастанның барлық түркі жұртында кездесуі заңды құбылыс болып көрінеді.

Ғашықтық дастандардың оқиғасы көбіне перзентке зарығу мотивінен басталады. «Таһир-Зухра» дастанында да осылай. В. Жирмунский осы мәселе турасында былай деп жазады: «Шығыс халықтары эпосы мен ертегілерінде мынадай сюжеттік формула кең өріс алған... Кейіпкер баласы жоқ кәрі кісілерден туады. Бұл формула әртүрлі варианттарда: өзбектің «Алпамыш» поэмасында, «Едігенің» кейбір нұсқаларында, қазақтың «Қобыланды», «Шора батыр», «Ер Сайын» атты батырлық жырларында, қырғыздың «Манасында», «Таһир мен Зухра» эпикалық новелласында және басқа да көптеген жырларында кездеседі» [1,13].

Осы мотив түркі тілдес халықтардың эпикалық жырларында да кең тараған. Мәселен, Сібірдегі алтайлықтар, шорос және хакас, тағы да басқа халықтардың батырлық ертегілерінде әдеттегіше батыр жетпіске келген, кейде жүзге келген баласы жоқ шал мен кемпірдің ұлы болып шығады.

Орта Азия фольклорында кейіпкердің ғайыптан туу мотивінің ертегілік-мифтік құрамы алтай, моңғол фольклорына қарағанда әлдеқайда төмен. Мұнда бұл мотив көбінесе мұсылмандық діни наным-сенімдерге сәйкес құрылады. «Болашақ кейіпкердің ата-анасы мұсылман әлемінде ерекше құрметті, таңғажайып іс жасаушы «қасиетті» Әлишаһмарданның

(«Алпамыш»), Тоқлас бабаның («Шора батыр»), Омар бабаның («Ер Сайын»), Олав қажының («Шырын мен Шакар» атты өзбек дастаны) зиратына мінәжат етіп, мазарына түнейді» [2,169-170].

«Таһир-Зухра» дастанының Молда Непес нұсқасында да патша мен уәзір айдалада қаңғып жүріп, ескі бейітке келіп түнейді. Сонда ғажап түс көреді. Екеуі де сәби сүймек. Көңілі тасыған патша: «Ей, менің уәзірім! Түсіміз расқа айналып екеуіміз де ұлды болсақ, дос болсын, дүниеге қыз келсе, апалы-сіңілідей болсын, бірі ұл, бірі қыз болса, екеуін қосып, құда болайық», – дейді.

Өзбек тіліндегі ертегілік нұсқада патша мен уәзірге ғажап бақ ішінде жолыққан қария екеуіне екі алма ұсынып тұрып: «Мына алмадан дәм татқан әйелдерің ұл да, қыз да табады. Сәбилерді бесігінде атастырып, аттарын Таһир мен Зухра қойындар», – дейді. Ақылбек Сабалұлы жырлаған «Таһир-Зухра» дастанының мазмұны да соған жақын. Мұның өзі: «Сүйіспеншілік, әр нәрсенің себебі Құдайдан», – дейтін ортағасыр әдебиетінде айтылатын дидактикалық түйіндерден шыққан. Жырды орындаушы осы сарын арқылы екі ғашықтың бірін-бірі жүре келіп ұнатқандар емес, әу баста Құдайдың құдіретімен ынтық болып туғандар екенін айтпақ болған.

Қазақ жырларында көбінесе болашақ перзенттің атын түске кіріп, аян берген «әулиенің» өзі атап беретін. «Таһир-Зухрадағы» ат қоюшы дәруіш те әлгі әулиелердің бірі секілді елестейді. Қалай болған күнде де балаға ат қою күллі түркі жырларында үлкен мән-маңызы бар рәсім секілденіп беріледі.

Дастанның өзбек тіліндегі нұсқасында айттырып қойған қызының кім екенін білу үшін Таһир анасының ыстық бидай ұстап тұрған қолын сыртынан қыса қояды. Сөйтіп оған бар шындықты айтқызады. Бұл да эпикалық туындыларда қалыптасқан ежелгі тәсіл екені анық. В.С. Миллер, В.М. Жирмунский сияқты ғалымдар осы көрініске ерекше мән бере түсіндіреді. Жалпы алғанда, қаһарманның осындай амал-әрекетке баруын, дәл осы жолмен ақиқатты іздеуін олар эпикалық мұраның көнелік белгілерінің тұрақты қайталанып отыратын түрі деп есептейді. Осы мотив «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу», «Алпамыс», «Ер Төстік», «Дариға қыз», тағы да басқа жырлардың бәріне ортақ. Бұған түркі елдерінің фольклорынан да мол мәліметтер келтіруге болады. Мысалы, Кавказ жырларында анасынан сыр білудің мұндай әдістері жиі ұшырасады: Кабардың Ашамаз әкесін өлтірген адамның есімін білу үшін шешесінің қуырған

арпа ұстап тұрған қолын қысады; ал Қарашай Ашмаз анасының ыстық қалша ұстап тұрған қолын қысып, шынын айтқызады [3,120-129].

Осындағы басты кейіпкердің сандықпен суға ағып кетуі де әлем фольклорында орныққан көне сарындардың біріне жатады. В.М. Жирмунскийдің айтуына қарағанда, бұл мотив Тәураттағы Мұса пайғамбар мен Мысыр патшайымы туралы аңыздардан бастау алады. Бұл мотив үнділік сюжеттердің элементтері айқын көрінетін «Мың бір түн» әңгімелерінде де кездеседі. Мәселен, «Мың бір түн» оқиғасына құрылған «Қыпша қыз бен Қасым» атты қазақ дастанында негізгі қаһарман сандық ішінен шыққан қызға үйленеді. Түбірі «Шаһнама» желісінен тарайтын «Шәкір-Шәкірат» дастанының кейіпкері Шәкірат болса, сандықтан шыққан қыздан інісінің хабарын алып, кейін сол сұлуға қосылады. Осы көне сарын «Таһир-Зухра» дастанының барлық нұсқаларында ұшырасады. Таһирді қызының теңі санамаған патша оны сандыққа салып, суға ағызып жібереді. Сандықты өзен жағасынан тауып алған патша (Күл патшасы, Үргеніш патшасы, Рум патшасы) қыздары Таһирді үлкен сарайға әкеліп күтеді. Әлгі қыздардың бәрі ерекше жаратылған көрікті жігітке ғашық болады. Оған патшаның да ықыласы ауып, күйеу қылмақ ниетін білдіреді. Бірақ Таһир Зылихадан өзгеге мойын бұрмайды. Араға біраз уақыт салып әрқандай жолмен еліне қайтады. Жыршы адал да асқақ махаббатты жеріне жеткізе суреттеу үшін кейіпкердің ішкі қасиеттерін байқататын осындай ерекше тартысты оқиғалар кіріктіреді.

Таһир Бүйік Каримов жазып алған ертегілік нұсқада ғана өзін өзен жағасынан тауып алатын Рум патшасының қызына үйленеді. Бұл оқиға ертегі мәтінінде былай беріледі: «Патша қызы Хадишаның ажар-көркі Зухрадан кем түспейді. Тіпті ол Зухрадан көріктірек көрінеді. Бірақ Таһир Зухраға берген уәдесін ұмытпайды. Жігіт жас әйелімен сөйлеспейді, төсекке бас қоймай тұрып, араларына өткір кездік тастайды. Тек үйленгендеріне қырық күн толғанда ғана әйеліне жаны ашыған Таһир онымен тілдесетін халге жетеді» [4,296]. Сөз жоқ, ертегіні айтушы адам осы оқиға арқылы Таһирдің сөзге беріктігін, махаббатқа адалдығын дәлелдемекші болады. Әрине, бұл мотивтің шығарма желісіне енуі тегін емес. Мұндағы көріністер туындыны шығарушының Низами, Әмір Хұсырау, Науаи жырлаған «Ләйлі-Мәжнүн» дастанымен жақсы таныс болғанын көрсетеді. Низами нұсқасындағы Ибн-Саламға тұрмысқа шыққан Ләйлінің

күйеуіне ешқашан жар болмайтындығын айтып сес көрсететіні, Әмір Хұсраудағы Науфалдың қызы Хадишаға үйленген Мәжнүннің тойы тарқамай тұрып Надж тауына қашып кететіні, Науаидегі Мәжнүннің өзі үйленген қызын неке түні сүйген жігітіне қосатыны туралы эпизодтар әдебиет тарихын зерттеуші мамандарға бұрыннан мәлім.

Бұл сарынның Батыстың романтикалық әдебиетіне де ықпал-әсері болғаны анық. «Тристан мен Изольда» романында сүйгенінен ажырап қалған кейіпкер басқа Изольдаға, досының қарындасына атағы мен ажар-көркіне қызығып үйленеді. Бірақ шын сүйген ғашығына деген махаббаты жас әйеліне жарым деп қарауға мүмкіндік бермейді.

«Таһир мен Зухраның» ертегілік нұсқасында Таһирді ерекше жақсы көретін, соның жолында өзін құрбан етуге даяр Хадишаның жанкешті әрекеттері суреттеледі. Енді мәтінге назар аударайық.

Таһир керуеншілермен келісіп, сүйгенімен бірге өлмек үшін еліне қайтпақ болады. Ол әйелі Хадишамен қоштасады. Бірақ адал жар аттанып кеткен керуен көшінің соңынан жаяу ілеседі. Ол түйелердің соңынан ұзақ жүреді: табанынан таусылып, аяғын басарға шамасы болмаған соң, тізерлеп жылжиды: тізелері тілініп тұралаған тұста кара жерге төсін тіреп, тырмысып еңбектей бастайды. Ақырында күші әбден сарқылады. Оның дауысын естіген Таһир түйеден түсіп, тұңғыш рет әйелінің басын тізесіне алады. Хадиша сол жерде көз жұмады. Оны шөл далаға жерлейді. Керуен қайта-қайта адасып, Хадиша зиратының басына орала береді. Кейін Таһирдің қоштасу әнінен кейін тура жол ашылады.

Айтушы мөлдір махаббатты, таза сезім күшін осылай кестелейді. Нәзік лиризм мен сентиментальдық психологизмді елестететін Хадиша басындағы жағдай романтикалық сипатқа ие. Бұл көрініс басқа нұсқаларда мүлде кездеспейді.

Ғашықтық дастандардың сюжеттік желісінде қатерлі жырақ жолға аттанған кейіпкердің түрлі қиын сынақтардан өтіп, сарыла күткен ғашық жарымен табысатыны туралы тұрақты сарындар жиі ұшырасады.

Сол дәстүр «Таһир-Зухра» дастанының өзбек жұртына кең тараған ертегілік нұсқасында да орын алған. Осындағы алып таудың Таһир салған әннің әсерімен қарс айрылуы, аяқ-асты пайда болған жарықтан түйенің әрең дегенде шауып өтуі, содан кейін бас қаһарманның үш тарам жолдың үстіне келіп, «барса қайтып оралмайтын»

ең қысқа жолды таңдауы, бір қалада зынданға қамалған Таһирдің достарының көмегімен босап шығуы, оның көп күн бойы шөл далада ассыз, сусыз адасып жүруі сияқты оқиғалар ғашықтық сезімнің жеңбейтін кедергісі, алмайтын қамалы жоқ деген жетекші идеяға бағынатындығын көрсетеді.

Алайда бұл көрініс дастанның барлық нұсқаларында қайталана бермейді. Ақылбек Сабалұлы жырлаған «Таһир-Зухраның» қазақ тіліндегі нұсқасында басты қаһарман қолдаушы иесі Қызырдың арқасында жол азабын тартпай сүйгеніне еш кедергісіз жетеді.

Дастанның бас қаһарманы қашанда мінсіз кейіпкерлер санатында. Олар асқан сұлу, ақылды, білімді, басы көрге жеткенше махаббатқа адал, тұрақты болады. Көп нұсқаларда Таһирдің ақындық, әншілік өнері көрініс табады.

Жыр желісінде қаһарманның эпос дәстүрі де байқалады. Ақылбек Сабалұлы жырлаған нұсқада Таһир орасан қайрат иесі болып сипатталады, патша жіберген бес мың әскерге қарсы майдан ашады делінеді. Таһир жалғыз өзі көп әскерге қырғын салып, ақыры қапылыста қолға түседі. Оған патша төңірегіндегі уәзірлер араша сұрайды, Таһирдің жалпы қолға бас болғандай қасиеттері дәріптеледі. Бұл арадан қаһармандық эпос табиғатына тән белгі-нышандар байқалады. Таһир батыр жау қылышынан өлмейді, жаратқаннан жанын алуын өтініп, екі қолымен бетін сипағанда кеудесінен жаны шығып кетеді.

«Таһир-Зухра» оқиғасының өзбек тіліндегі ертегілік үлгісі ерекше көңіл бөлерліктей. Мұның оқиғалық өрілімі де, қаһармандардың сипаттамасы да қазақтың «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» жырына жақын. Ондағы кейіпкерлер аттарында да ұқсастықтар байқалады. Бұл жайттар В.М. Жирмунский А. Қыраубаева зерттеулерінде ертеден айтылып келеді. Мәселен, екі жыр бір сюжеттің нұсқалары ретінде қаралуға тиіс деп білетін Жирмунский қос шығарманың мәтіндерін салыстыра отырып, былай деп жазады: «На чужбине Карабай обручил свою дочь Баян Сулу со своим слугой, богатырем Кодар-кулом, спасшим его стада во время перекочевки. Кодар-кул играет по отношению к любящим ту же роль, как Кара батыр в «Таһир-Зухра». Козы Корпеш проникает к своей возлюбленной, переодетый поршивым постухом, и проводит с ней ночь. Наутро, опять как в «Таһире», это становится известным Кодару, который вероломно убивает юношу в (Сибирской версии его убивают отец и брат как мстители за поруганную семейную честь); в «Таһире» патриархальная месть заме-

няется, в соответствии с феодальным оформлением сюжета, публичной казнью по повелению шаха. Баян в свою очередь закаливает ненавистного жениха» [4,298].

Екі шығармада одан басқа да көріністер бір-бірін қайталайды. Мәселен, Баянның соңынан ерген құрбылары шашырап түскен інжу-маржанды теріп жүргенде, қыз сүйіктісінің зиратына барып өзіне-өзі қол жұмсайды. Сөйтіп сол жерде қаза табады. Шығарманың аяқталуы да «Таһир-Зухра» оқиғасына жақын, Қодар қос ғашықтың жанына жерленеді. Олардың зиратының басынан екі қызыл гүл өсіп шығады. Бірақ Қодардың бейітінен бой көтерген қара тікен екеуінің арасын бөліп тұрады.

«Таһир-Зухра» дастанының соңы да осылай бітеді. Өзбек тіліндегі ертегілік нұсқада ғашықтардың ортасына жерленген Қарабатырдың моласына қара жантақ өсіп шығады.

Радлов хатқа түсірген сібірлік татарлар нұсқасында ғашықтар өзеннің екі жағалауына жерленеді. Қырық күн өткен соң Құдайдың қалауымен Таһирдің зиратының басынан бір терек, Зухраның зиратының басынан бір терек жайқалып өсіп шығады. Биік ағаштар біріне-бірі қол созып, Құдайдың қалауымен өзен үстінде табысқандай болады. Теректің бұтақтарына Ләйлек құс пен Бұлбұл ұя салады, соның ішінде Таһир мен Зухра жұптары жазылмаған күйі серуендеп жүреді. Ал Қарахан зиратының үстінде қарға біткен қарқылдап, жамандық шақырып тұрады.

Бейіт басына өсіп шыққан гүл мен ағаш туралы мотив әлем халықтарының фольклорына кең тараған сарындар қатарына жатады.

Мұның Батыстағы үлгісі – «Тристан мен Изольда» оқиғасынан табылса, Шығыстағы көрінісі – «Ләйлі-Мәжнүн» дастанында кездеседі. Веселовский оған халық ұғымындағы анимизм дәуірінің сарқыншағы деп қарады. Бүгінгі халық мұрасын зерттеуші ғалымдар мұндай көне ұғым түсінікке махаббаттың мұқалмас күші туралы айтылған поэтикалық символ ретінде қарайды.

Бұл көрініс жайында белгілі фольклорист-ғалым Х. Короглы былай деп жазады: «Этот миф символизировал ежегодное увядание и воскресение флоры: впоследствии он оформился в высокоразвитый сюжет с соответствующими художественноэстетическими критериями. Именно аналогичный миф стал сюжетообразующим мотивом таких всемирно-популярных народных повестей, как фригийская повесть «Кибела и Аттис», ставшая известной в Греции и Риме: «Иштар и Таммуз», восходящая к шумерской повести «Думузи», финикийская повесть «Адонис», дошедшая до нас в греческом изложении; египетская «Изид и Озирис» и многие другие» [5,145].

Өліп қайта тірілген жасыл желек жайындағы ұғым-түсініктер Шығыс елдерінде беріге дейін сақталып келеді. Оларда қыс айын көктем шыға өлетін кәрі кемпір бейнесінде сипаттайтын миф те сақталған. Абай өлеңіндегі «Ақ киімді, денелі, ақ сақалды...», «Кәрі құдаң қыс келіп әлек салды» болып келетін қыс бейнесі қазақ фольклорындағы осындай мифтерден бастау алса керек. Жалпы, жаңа кейіпке көшкен табиғат құрметіне, түн мен күннің теңелуіне орай тойланатын Наурыз мерекесінде де ежелгі наным-сенімнің ізі жатқаны анық.

Әдебиеттер

- 1 Жирмунский В.М. Народный героический эпос. – Москва-Ленинград: Худ.лит.,1962.
- 2 Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – Москва, 1962.
- 3 Миллер В.С. Материалы для истории былинных сюжетов // Этнографическое обозрение.– 1890. №2.
- 4 Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: Худ. лит.,1947.
- 5 Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – Москва: Наука,1983.

References

- 1 Zhirmunskii V.M. Narodny geroicheskii epos. – Moskva-Leningrad: Hud.lit.,1962 .
- 2 Zhirmunskii V.M. Skazaniye ob Alpamyshе i bogatyrskaya skazka. – Moskva, 1962.
- 3 Miller V.C. Materialy dlya istorii bylinnyh syujetov // Etnograficheskoe obozrenie. 1890№2
- 4 Zhirmunskii V.M., Zarifov H.T. Uzbekskii narodny geroicheskii epos. – Moskva: Hud.lit., 1947
- 5 Korogly H.G. Vzaimosvyazi epasa narodov Srednei Azii, Irana I Azerbaidzhana. – Moskva: Nauka, 1983